

השמדת יהודי אסטוניה היהודים באסטוניה לפני מלחמת העולם השנייה

לפני מלחמת העולם השנייה היו באסטוניה כ-4,500 יהודים.¹ לפי מיפקד האוכלוסין שנערך בשנת 1922 היו בה 4,506 יהודים. כעבור 14 שנים (בשנת 1936) הצביע המיפקד על 4,434 יהודים. הם היוו 0.4% מכלל האוכלוסיה שבאסטוניה (1,126,413). שאר המיעוטים הלאומיים באסטוניה היו: רוסים — 8.2%; גרמנים — 1.4%; שוודים — 0.7%. המיעוט היהודי היה הדל ביותר באוכלוסייתו.

קיבוץ היהודים באסטוניה התגבש בעיקרו, במאה התשע-עשרה, והיה מורכב משלושה סוגים עיקריים:

1. יהודי קורלאנד שהושפעו מהתרבות הבאלטית הגרמנית.
2. צאצאי החיילים ה"ניקולאיים" (כלומר: צאצאי הילדים היהודיים שנחטפו בימי הצאר הרוסי, ניקולאי הראשון, והובלו לשירות צבאי ממושך — עד 25 שנה) וכן, בעלי-מלאכה. הם הושפעו מן התרבות הרוסית.
3. מהגרים משטחי ליטא, שהגיעו לאסטוניה בתחילת המאה העשרים, וכן, לאחר המהפכה הרוסית, בשנת 1917. הם היו אנשי תרבות יהודית עצמאית, דוברי יידיש ועברית.

יהודי אסטוניה היו מפוזרים ב-50 נקודות ישוב. רוב היהודים גרו בעיר טאלין (2,203 איש); הקהילה השנייה בגודלה היתה דורפאט-טארטו (920 איש).²

המיפקד הכללי משנת 1934 נותן דמות סטטיסטית על המצב הכללי של יהודי אסטוניה. בשנת 1934 היו 1,688 איש (גברים — 1,231; נשים — 457)³ פעילים במוכן הכלכלי. כמחציתם פקידים, בעלי-מלאכה ופועלים, ועשירית מהם — אנשי מקצועות חופשיים.

הם היוו בתוך האוכלוסיה הכללית באסטוניה — 31% מבין החייטים, 16% מהפרוונים, 15% מהפחחים ו-8.9% מבין הרופאים.

החוקה האסטונית מיום ה-15 ביוני 1920, הבטיחה לכל המיעוטים זכויות של אוטונומיה תרבותית. גם היהודים נהנו מאוטונומיה זו. הם היו רשאים להקים מוסדות תרבותיים ובתי-ספר (בשפה העברית ושפת היידיש), שהוכרו על-ידי המדינה כשווים-זכויות עם שאר בתי-הספר. בשנת 1935/34 התקיימו באסטוניה — 3 בתי-ספר יסודיים ליהודים (טאלין, טארטו, וואלגא) ושני בתי-ספר תיכוניים (טאלין וטארטו). 614 ילדים יהודיים למדו בבתי-ספר יסודיים ותיכוניים.

ליד הפאקולטה לפילוסופיה באוניברסיטת טארטו, התקיימו משנת 1943 — קתדרה למדעי היהדות (בראשה עמד ד"ר ל. גוטקוביץ, לשעבר פרופסור של הפאקולטה לפילוסופיה אשר ליד אוניברסיטת לייפציג).⁴

בשנות השלושים החלו להתארגן באסטוניה היסודות הלאומניים הקיצוניים והפאסיסטיים. רובם השתייכו ל"וואפס" (ליגה של לוחמי החופש. כלומר: ליגה של ותיקי

הלוחמים למען עצמאותה של אסטוניה). עם עלייתה לשלטון של המפלגה הנאצית בגרמניה, נתמכו יסודות אלה על-ידי גרמניה הנאצית, מה שגרם לעליית הנסיות האנטי-שמיות בקרב האוכלוסייה, על-ידי תעמולה אסטונית פרונאצית.⁵

כמה יהודים הושמדו באסטוניה?

יהדות אסטוניה הושמדה לחלוטין על-ידי הזונדרקומאנדו א-1 של האיינזאצגרופה א. פראנץ שטאָלקר, ראש האיינזאצגרופה א. מציין בדו"ח שלו מיום ה-31 בינואר 1941 (180-ל) כי בתחילת המלחמה היו באסטוניה 4.500 יהודים, אולם, "רובם ברחו עם הצבא האדום. נשארו 2.000 ומהם 1.000 בראָוואָל".⁶ יש המשערים כי עם נסיגת הסובייטים, נשארו באסטוניה רק 1.000 יהודים. היהודים שנשארו באסטוניה לאחר הכיבוש הנאצי, נתפסו והושמדו במשך חודשי הקיץ והחורף של שנת 1941. ההשמדה בוצעה בד"בכד עם התקדמות הכיבושים הגרמניים באסטוניה: לכתחילה באיזור טאַרטו (יולי 1943) ואחר-כך בשאר האזורים שנכבשו (בטאָלין — החל מה-3 בספטמבר 1941). ב-20 בינואר דיווח ראש ה-ר.ס.ה.א. — ריינהארד היידריך, בישיבת "אם גרוסן וואנזאָא", כי אסטוניה נקיה מיהודים — "יודנפריי".⁷

כיצד הושמדה יהדות אסטוניה?

פרטים על שלבי השמדת יהודי אסטוניה, נוכל ללמוד מדו"חות האיינזאצגרופן, וכן מעדויות שהושמעו בשעת משפטי טאָלין — 1962/61.

דו"ח האיינזאצגרופן על פעולותיהם, החל מ-1 באוקטובר ועד ל-30 באוקטובר 1941, מוסר את הפרטים דלקמן:

"...לאוכלוסייה לא היתה הסברה מספקת על הבעיה היהודית. לא נרשמו מאניפסטאציות ספונטאניות ולא פרעות שכוונו נגד היהודים שנשארו. פלוגות ההתגוננות העצמית באסטוניה, שנוצרו עם כניסתו של הוורמאכט, התחילו מיד במאסר שיטתי של כל היהודים. מבצע זה נהל על-ידי האיינזאצגרופה.

לאחר מכן ננקטו האמצעים דלקמן:

1. מאסרם של כל היהודים, הגברים, בגיל שמעל ל-16.
2. מאסרן של כל הנשים היהודיות הכשרות לעבודה, בגיל שבין 16 ועד 60, הגרות בראָוואָל או בסביבה. נשים אלה נוצלו לעבודה בשכבות הכבול.
3. כליאתן של כל הנשים היהודיות מטאַרטו והסביבה, בסינאגוגה (בית-כנסת) שבמקום ובבלוק של בתים.
4. רישום כל היהודים לפי הגיל, המין וכושר העבודה, במטרה להעבירם למחנה העומד להיווצר עבורם. כל הגברים מעל ל-16, מלבד הרופאים ויושבי-ראש המועצות, יודנראטים, הושמדו על-ידי פלוגות ההתגוננות העצמית האסטונית, בהשגחת האיינזאצקומאנדו. בטאָלין והסביבה, טרם נסתיימה האקציה. כי עדיין עומדים בגילוי המקומות שם מסתתרים יהודים. עד היום נורו באסטוניה 440 יהודים. כשאמצעים אלו יבוצעו, ישארו בחיים עוד כ-500—600 נשים וילדים יהודיים. ערי-השדה נקיות כבר מיהודים.

בחארקו, איזור טאלין, מכינים מחנה עבור יהודי טאלין והסביבה. לאחר

השמדת יהודי אסטוניה

כליאתם של יהודי טאלין, יובאו לשם שאר היהודים מכל הארץ. כל הנשים הכשרות לעבודה, מועסקות בעבודות חקלאות או כבול, הקשורות בבית-הכלא הסמוך, כך שבעיית הזנתן נפתרת.

האמצעים הדחופים דלקמן, ננקטו על-ידי האינזאצגרופה:

1. כל היהודים מגיל 6 ואילך צריכים לשאת טלאי צהוב (אורכו לפחות 10 ס"מ) על צדו השמאלי של החזה ועל השכם.
2. איסור של מסחר.
3. איסור להשתמש במדרכות, אמצעי תחבורה ציבוריים, תיאטרון, קולנוע ומסעדות.
4. חרמת כל הרכוש היהודי.
5. איסור לבקר בבתי-ספר...⁹

המסמך 180-ל — דו"ח האינזאצגרופה א' מיום ה-31 בינואר 1941 (דו"ח כללי עד ה-15 באוקטובר 1941) מוסר:

„...מבצע מאסר כל היהודים הגברים שמעל לגיל 16 כמעט ונסתיים, חוץ לרופאים וזקני-היהודים (Juden-Aeltesten) שנקבעו על-ידי הזונדרקומאנדו. הם מושמדים על-ידי ההתגוננות העצמית האסטונית, תחת השגחתה של זונדרקומאנדו 1-a. היהודיות הכשרות לעבודה, הגרות בראוואל ובפרנאו, בגיל שבין 16 ו-60, נאסרות ונשלחות להוצאת הכבול ולעבודות דומות.“

„בחארקו מוקם מחנה, אליו יישלחו כל היהודים מאסטוניה, כך שבקרוב תהיה אסטוניה נקייה מיהודים...“⁹

הדו"ח מיום ה-5 ביוני 1942 (פס-3943), מטעם הרייכסזוכרהייטסאמט, מוסר:
„...לאט לאט השתחררה משטרת הבטחון וה-ס.ד. מהיהודים ועל-ידי כך מנעה כל ההפרעות בחיי הכלכלה באסטוניה. כיום אין יותר יהודים באסטוניה...“¹⁰

עדויות במשפט טאלין על השמדת יהודים בטארטן

נבדוק עתה את דברי העדים במשפט טאלין (נגד הפושעים הנאציים באסטוניה), שנערך ב-20—21 בינואר 1962. מספר עדים מסרו על השמדת היהודים בטארטו:
„...את היהודים החזיקו בעיקר ברחוב קאסטאני וכן בבית-ספר אשר ברחוב אלכסנדריה,¹¹ ומשם היו מובילים אותם להורג דרך מחנה טארטו שבכיכר התערוכות. לפני הובלתם למוות, היו מצווים עליהם להתפשט. מסביבם עמדו אנשי „המחלקה המיוחדת“ ועובדי הלבירות שנאספו כאן בכדי לזכות בבגדי האנשים לאחר שיוצאו להורג.¹² היהודים היו מוצאים לשדה הקטל, זמן קצר לאחר בואם למחנה.¹³ את הילדים הקטנים היו מוציאים להורג יחד עם הוריהם¹⁴ ואת הפעוטות לחוד. תחילה היו רוצחים את ההורים ולאחר מכן את הילדים אשר נמצאו במשאיות וחוו ברציחת הוריהם. ילדה אחת קטנה בכתה: „איפה אמא? הראו לי עוד את אמא! השומר הוביל את הילדים לגבעה, הראה להם את גוויות הוריהם ואחר-כך הרג אותם ביריית אקדחים.“¹⁵ אחד נזכר כי בתוך המשאית של הילדים שהובלו לשדה הקטל, נמצאה ילדה יהודיה ובידה בובה גדולה. את כל הילדים המיתו ולמחרת נראתה הבובה בידי אחד משומרי

המחנה.¹⁶ העדה יאלאקאס העידה כי היא שמעה במו אוזניה מפי שומר המחנה רוברט טאסק, את הדברים: ,כמה טוב להרוג יהודים בסכין פינית, בעיקר נשים הרות וילדים קטנים. סכיני מרביצה — כבתוך כרית של נוצות. שעה שטאסק אמר זאת, היה מכוסה כולו בדם ועל מדיו נראו כתמי דם.¹⁷ כל היהודים נהרגו בתעלה נגד טאנקים בעיירה למאטסי.¹⁸

השמדת היהודים בטאלין :

מספר מסויים של יהודים הובא למחנה בטאלין שליד כלא טאלין. ביניהם היו גם ילדים יהודיים. מטאלין היו מובילים תכופות להורג בקאברנאמא (Kaberneeme). לפי כמה עדויות יש לקבל כי קאברנאמא נמצאת בקירבת מקום לקאלווי-לינא (שם נרצחו 90% מהיהודים שהובאו לאסטוניה מטרוזיינשטאט ומהרייך הגרמני, ספטמבר 1942). לפי המובא בכרך 4 של Trials of War Criminals, עמ' 143—144, נרצחו באיזור טאלין עד מאי 1943 — 2,234 איש; ביניהם 659 יהודים.

רצח היהודים בפיארנו וובחארקו

על רצח היהודים בפיארנו פורסם מאמר המתאר כיצד הוצאו מבית-הכלא להורג האמהות היהודיות ביער הסמוך ראָא, וכיצד נרצחו הילדים בבית-הכנסת.¹⁸ שם הובא סיפורו של מיכל פיימרה, מי שהיה בימי הכיבוש הנאצי — ממלא מקום מפקד כלא פיארנו:

„...בבית-הכנסת בפיארנו נכלאו כמה עשרות ילדים יהודיים. הילדים הובאו מבית-הכלא לבית-הכנסת יחד עם אמהותיהם. בבוקר הובלו האמהות ליער ראו והילדים נהרגו בבית-הכנסת וגוויותיהם הוצאו עם בוקר החוצה...”

קארל לאאטסי שעבד בימי הכיבוש הנאצי בכלא פיארנו מספר:

„...ביער ראָא היו שני בורות. באחד הינחנו את גוויות ההרוגים לאחר שהובאו לכאן מכלא פיארנו, ובשני — את גוויות הילדים שנהרגו בבית-הכנסת היהודי שברחוב סילוטוסה...”¹⁹

על רצח היהודים בחארקו סופר רבות בשעת הדיונים במשפט האיינזאצגרופן.²⁰

השמדת יהודי אסטוניה בוצעה על-ידי הונדרקומאנדו א-1. היא יצאה מבאד-שאַדנבאָרג (Bad Schadenberg) ביום השני לפרוץ המלחמה — 23 ביוני 1941, בעקבות הארמיה ה-18 של צבאות הרייך. כמקומות פעולה שלה צוינו הערים: טאלין, פיארנו, טארטו ונארווא. מקום מושבו של זונדרקומאנדו היה טאלין. זונדרקומאנדו זו צויינה תכופות בשם KdS Estland, אולם בתור מקומות לפעולות, צויינו גם נקודות אשר מחוץ לאסטוניה, כגון: קראסנויָא-סיאלו (Krasnoje-Sielo), לוגה (Luga), פסקוב (Pskov) (Gatschin). במקומות הצפוניים של אסטוניה וכן בגאטשין-קרטנוקווארדייסק (Pleskau) (Krasnogwardejsk) נמצא יחידה EkI (בתחילה 1-c), בניהולו של ס.ס. אוברשטורמבאנ-פיהרר ד"ר איסלהורסט (Dr. Iselhorst).²¹

לפי פקודתו של ד"ר זאנדברגר, צריך היה לרכז את כל יהודי אסטוניה במחנה-ריכוז חארקו שליד טאלין. תפקיד זה הוטל על נציגו — ס.ס. האופטשטורמפיהרר גארסטנס (Garstens), שהתאבד לאחר המלחמה.²¹

השמדת יהודי אסטוניה

500 יהודים אסטוניים הומתו בפסקוב

לאחר ריכוז היהודים בחארקו, נורו שם, בחודש ספטמבר 1941, לפי הוראתו של גארסטנס — 500 יהודים. את הרצח ביצעו אסטונים (חברי ה"התגוננות", "Selbstschutz"), תחת פיקוחם של אנשי מחלקה IV של הזונדרקומאנדו א-1. במחנה חארקו נמצאו כ-1,000 יהודים, ושטאלקר דרש את מותם בכדי שיוכל להודיע כי אסטוניה "נקייה מיהודים". ד"ר זאנדברגר העבירם למחנה ליד פסקוב (פלסקאו) שמחוץ לאסטוניה. שטאלקר יכול היה להודיע להיידריך כי אסטוניה הינה "יודען פריי" ודבר זה גם סומן בדו"ח שהיידריך הגיש לוועידת וואנזאא ב-20 בינואר 1942.²¹

בפברואר 1942 עבר ה-ס.ס. אוברגרופנפיהרר וראש המשטרה של צבאות הצפון (Höherer S.S. u. Polizeiführer Heeresgruppe Nord) יאקלן (Jäckeln) את פסקוב ונודע לו באקראי על היהודים שעודם בחיים. הוא הוציא פקודה להמיתם והם הושמדו בפברואר 1942.²¹

לאחר ההשמדות ההמוניות של יהודי אסטוניה בחארקו ובפסקוב, הושמדה, אליבא דאמת, יהדות אסטוניה כולה. לאחר מכן מתחילה פרשת ההובלות של יהודי טרזיינשטאט והרייך הגרמני (ספטמבר 1942), פרשת הובלת יהדות גיטו וילנה לאסטוניה (אוגוסט-ספטמבר 1943), יהודי גיטו קובנה (28 אוקטובר 1943), יהודי ביסטריצה שבטראנסילבניה (יולי 1944) ומאות יהודים מצרפת (קיץ 1944).

גם לאחר השמדת יהדות אסטוניה, נתגלו עוד כמה יהודים המתחבאים בבתי נוצרים. על חטיפתם והוצאתם להורג, מעידים מיסמכים שהוצאו מארכיוני אסטוניה בימי משפט טאלין.²²

מספר יהודים מאסטוניה הובאו לבית-הכלא של טאלין ושם נרצחו; שמותיהם מוזכרים ברשימות הרוגי כלא טאלין בשנים 1942-1943.²³

שבויים יהודיים מפנילאנד הובאו לאסטוניה

שבויים סובייטיים ממוצא יהודי, שנלקחו על-ידי צבא הרייך בפנילאנד, הועברו "לטיפול מיוחד" באסטוניה. כן מוזכרים 3 שבויים יהודיים (לוי בוריס, לוי משה וקופל אלטר) במכתב מה-3 בינואר 1942.²⁴ ובמכתב מה-10 באוקטובר 1942 מוזכרים שמונה יהודים מפנילאנד (הופרט היינריך וקורט, קולמאן גיאורג, אשתו יאנקא ותינוקם, פרנס אולוף, קופלובסקי אליהו, קורן האנס רוברט מארטין, שובילסקי האנס אדוארד.²⁵ מכתב זה צויין בהערה: "טיפול מיוחד ביהודים" ("Sonderbehandlung"). לפי מארטינסון ("סלוגי סוואסטיקי", 61-63), היו אלה יהודים מאוסטריה, שברחו בשנת 1938 לפנילאנד, מהם נשאר רק אחד בחיים — גיאורג קולמאן.²⁶

נשים ממוצא יהודי

נשים ממוצא יהודי, בנות הדת הנוצרית והנשואות לנוצרים, הובלו לבית-הכלא ע"י המשטרה האסטונית (על כך מעידה בקשתו של קורט ליאוניד, גרמני מלידה, מטאלין, בדבר אשתו — קתרינה שנאסרה על-ידי המשטרה האסטונית ב-25 בנובמבר 1941. להגנתה הוא טוען כי אין בה כל דבר יהודי, כי אמה היהודיה מתה בשעת לידתה והיא חונכה על-ידו "לנצרות ובניגוד ליהדות" — בבית-חינוך נוצרי אוונגליי, וגם התנצרה עוד לפני 25 שנים, בשנת 1916.²⁷)

במחנות אסטוניה רווחו שמועות כי לאסטוניה הובאו (פרט ליהודי וילנה, קובנה, ביסטריצה וקייזרוואלד) עוד יהודים מארצות אחרות. את היהודים מפּינלאַנד הזכרנו כבר. מן הראוי לציין כי בספר „סלוגי סוואסטיקי“ של מארטיסון (מאסטוניה), עמ' 28, פורסמה רשימה של 43 יהודים אשר נשלחו במאָרס 1944 מאסטוניה למחנה שטוטהוף. תוך ההתעניינות ברשימה, מתברר כי זוהי רשימת יהודים צרפתיים (כגון השמות: לוי רוג'אר, לוי ראָנאָ, מייאר גזאי ועוד). עניין היהודים שהוגלו מצרפת לאסטוניה דורש עדיין מחקר. בידי מכוני התיעוד בצרפת, אין עדיין מיסמכים בעניין זה, אולם מעדויות של ניצולים, יש ללמוד כי באוגוסט 1944 נרצחו באסטוניה כ-500 צרפתים (או יהודים מצרפת).²⁸

שדירת הרכוש היהודי

מיסמכים רבים שהוגשו למשפטי טאלין, מספרים על שדירת הרכוש של יהודי אסטוניה. נציין כאן כי במכתב מיום ה-21 ביולי 1942, אשר נכתב על-ידי הגביטסקומיסאר בארווא אל הגנרל קומיסאר בטאלין, מסופר:

„...חלק ניכר מרכוש היהודים נמצא בידי יחידות הצבא (Wehrmachtsdienststellen). בה בשעה שחלק מועט נמצא בידי אנשים פרטיים, אסטוניים, ובידי הזלכסטשוץ...“
הוראה מריגה מיום ה-15 במאי 1942 מצווה להעביר בארגונים סגורים את כל דברי החפץ אל מחלקה מס' 3 (Abt. III Treuhand) של רייכסקרדיטקאסה (Reichs-Kredit-Kasse) בריגה.²⁹

מכתב מהזיכרהייטספוליציי וה-ס.ד. מטאלין (מיום ה-15 ביוני 1942) אל הגנרל-קומיסאר בטאלין, מודיע כי הכספים (טבעות זהב וכסף) שנלקחו אצל „היהודים והקומר-ניסטים“, הועברו לברלין, למוסד העירוני להלוואות (Städtischpfandleianstalt).

יהודים אסטוניים — לוחמים אנטי-נאציים

כשהוקמה על-ידי הסובייטים יחידה צבאית אסטונית (בעת ובעונה אחת עם הדביזיה הליטאית והיחידה הלאטבית). התגייסו גם יהודים שנמלטו מאסטוניה ליחידה קרבית זו. „איניקייט“ (מס' 27, עמ' 2, כיום ה-7.10.1943), מוסר על שני גיבורים מאסטוניה, חיים וברל שור, פובלי טקסטיל מטאלין, שהצטיינו בקרבות.

ישנם גם עדויות על חיילים יהודיים מברית-המועצות שלקחו חלק במלחמה על שיחרורה של אסטוניה.³⁰ הפארטיזן הסובייטי בנילוף מספר בזכרונותיו על מחנות השבויים הסובייטיים באסטוניה על שבוי יהודי, חלפין, שהקריב את עצמו בכדי לאפשר בריחתם של חברים שבויים, ועל שבוי יהודי בלומכן, אחד ממארגני המחתרת האנטי-נאצית במחנות שבויי-המלחמה הסובייטיים באסטוניה. גם ד. שור פירסם במאמרו ב„מורגן-פרייהייט“ מעשה ברופא יהודי שבוי-מלחמה שהיה אחד ממארגני המחתרת האנטי-נאצית באסטוניה, ונפל בשעת פעולותיו.

הערות

פרטים על יהדות אסטוניה ראה:

(א) ש. גורין — סטאטיסטיק פון דער יידישער באפעלקערונג אין עסטי, טאלין 1936.
(ב) S. Gurin, Jundi vohe musaahuse statistiku, Estis, Tallin, 1936

השמדת יהודי אסטוניה

Ulackbook of localities whos jewish Populetion was exterminates by the (ג)
Nazis. Yas Washem. Jerusalem. 1965. p. 4131.

2. והרי חלוקתם של יהודי אסטוניה בתשע הקהילות העיקריות :

2,203	—	Talin (Reval)	—	טאלין (ראוואל)
920	—	Tartu (Dorpat)	—	טארטו (דורפאט)
262	—	Valga	—	וואלגא
248	—	Pärnu	—	פארנו
188	—	Narva	—	נארווא
121	—	Fellin (Viljandi)	—	פאלין (וויליאנדי)
100	—	Vesenberg (Kakvere)	—	וונברג (ראקווארא)
96	—	Veru	—	ווארו
75	—	Nõmme	—	נאמא

בעוד 30 קהילות קטנות נמצאו עשרות יהודים או יחידים.

מתברר כי 90% מבין היהודים גרו בערים והיוו 1.3% מהאוכלוסיה המקומית בערים (מחציתם בטאלין וכחמישית בטארטו).

3. עיסוקים של היהודים באסטוניה במספרים :

514	—	איש (30.4%)
409	—	פקידות (20.0%)
249	—	בעלי מלאכה (14.8%)
233	—	פרעלים (14.0%)
159	—	מקצועות חופשיים (9.5%)
82	—	בעלי בתי-חרושת (5.0%)
26	—	בעלי בתים (1.4%)
16	—	כלי-קודש (0.9%)

4. לאוכלוסיה יהודית קטנה זו, שאנשיה דיברו אסטונית, יידיש, עברית, רוסית וגרמנית, לא היה עתון יומי משלה והיתה קוראת את עתונות היידיש שהגיעה אליה מליטא ולאטביה. עתונות היידיש של קובנה היתה מוציאה תוספת שבועית לענייני הקהילה היהודית באסטוניה.

5. האנטישמיות העולה באסטוניה השפיעה על מספר הסטודנטים היהודיים באוניברסיטה : בשנת 1926 למדו 188 סטודנטים יהודיים באוניברסיטה טארטו (מהם 104 רפואה) בשנת 1934 למד 96 סטודנטים יהודיים באוניברסיטת טארטו (מהם 44 רפואה)

6. על אותו פרט הוא חוזר שוב בדו"ח שלו (2773 — פ.ס.) : גם שם הוא מוסר כי לפני המלחמה היו באסטוניה 4,000 יהודים וכי עם נסיגתם של צבאות הסובייטים, עזבו רוב היהודים את אסטוניה, ונשארו בה רק 2,000 יהודים, מהם כ-1,000 בראוואל. אי אפשר לאמוד בדיוק את מספר היהודים שנשארו באסטוניה לאחר נסיגת הסובייטים. יש לקחת בחשבון כי 500 יהודים בערך, הועברו לאיזור סיביר ערב התקפת הרייך על אסטוניה. יש המשערים כי 3,000 יהודים ברחו לבריה"מ ומשום כך נשארו באסטוניה רק 1,000 יהודים.

Ng — 2586

8. Trials of War Criminals, IV, 143—144, 143—144.

9. באותו מיסמך מוסר שטאלקר את מספר ההרוגים באסטוניה עד ה-25 באוקטובר 1941 :

יהודים — 474

קומוניסטים — 684

ס"ה — 1,158 איש.

שמותיהם של 207 יהודים מבין הרוגים אלה, פורסמו ב"סלוגי סוואסטיקי" עמ' 88—91 (כולם תושבי טאלין, פרט לשלושה) ב"רשימת היהודים שנהרגו עד לתאריך 6.10.1941" (ברשימה זו מוזכרים שמות משפחה, שמות פרטיים, שם האב והכתובת של ההרוגים) ; כעבור 19 יום ניספו עוד 207 יהודים ("סלוגי סוואסטיקי", 91).

מרק דבור'ז' צקי

10. פס. 3943.
11. עדותו של האגנס לאאטס, „12.000“, 25, 48.
12. לאאטס, ה„12.000“, 49.
13. עדותו של אַרנסט לייזאק, „12.000“, 68.
14. עדותו של האגנס לאאטס, „12.000“, 50.
15. קארל אַלק (מי שהיה אחד משומרי המחנה טארטו), „12.000“, 52.
16. אלמאר פואוסאפ, „12.000“, 64.
17. הילדא יאַלאַקאס, „12.000“, 64.
18. האגנס לאאטס, „12.000“, 25.
19. המאמר „וילם רייך והאחרים“ Vilem Rejd שהופיע בסובייטסקאיא אַסטוניה 3.5.1965.
20. משפט 9, „משפט האיינוואצגרופן“.
21. Ludwigsburg 7/9/62,6 Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, 7 AR-Z/233/59 (ניתן לי ע"י הלל זיידל)
22. כגון ההוראה מטעם מפקד משטרת הבטחון וה־ס.ד. בטאלין (9 באפריל 1942, מס' 2876) להמית את בלה קלצקי ובנה ליאז קלצקי („אקוקוציון. הדבר נוגע ליהודים אורחים אסטוניים“, ומן הצד סימן „Ex“, שמשמעותו — גור הדין בוצע).
23. כגון רשימת אלה שיוצאו להורג, מיום ה־16 באפריל 1942 (המחלקה הפוליטית של המשטרה בראַוואַל — הארריאז). השמות — זאַכריי חיים, וויינשטיין משה; ברשימה מיום ה־7.5.1943 — השם הויסמן יוסף.
24. המשטרה הפוליטית, פריפקטורה ראַוואַל — האַריאז, 3 בינואר 1942, מס' 33 לזיכרהייטס־פוליציי בראַוואַל (בחתימתו של וויקס).
25. מכתב חשאי ממפקד משטרת הבטחון וה־ס.ד. באסטוניה, מחלקה IVE (ראַוואַל, 10.11.1942) למחלקה BIV בראַוואַל לידי וויקס (0745/42).
26. מארטינסון מספר כי הם נאסרו ב־8 באוקטובר 1942 בפּינלאַנד, והובאו לאסטוניה, לכלא בטאלין. ב־10 באוקטובר נידונו למוות; אחד מהם קולמאן גיאורג נשלח למחנה בגרמניה ונשאר בחיים.
27. Gesuch von Küh'n Leonid in der Sache meiner Frau Katherina Eest. Julgaole-Kupolitsciameti, IV 1 Mai, 1942.
28. לעדותו של בנימין אנוליק מבית לוחמי הגיטאות.
29. עדויות אלו פורסמו בספר „מול האויב הנאצי“ בהוצאת אירגון נכי המלחמה בנאצים, כרך א': שאייביץ בנז, 233—235; פינקלשטיין ירחמיאל משה, 392 (האחרון כותב כי רבים מהאסטונים לא ראו בצבאות הסובייטיים המגרשים את הנאצים — „משחררים“ — כי הם האסטונים עצמם שיחפו פעולה עם הנאצים).

PATTERNS IN THE EXTERMINATION OF THE ESTONIAN JEWRY — by Dr. Marc Dworzecki

Dr. M. D., of the Chair of Holocaust Research at Bar-Ilan University, relates the ways used for the extermination of the Estonian Jews during the Nazi era.

There were 4,500 Jews living in Estonia on the eve of the war. At the outbreak of "Operation Barbarossa" part of them escaped in the wake of the retreating Soviet armies. The remainder — a few thousands — perished or were murdered by the "Sonderkommando A-1" under Dr. Martin Sandberger within a couple of months.

About 3,000 Jews from Theresienstadt, Berlin and Frankfurt were transported to Estonia after the local Jewry had been taken care of (September — October 1942). 90% of these were murdered in Kalevi Liiva. Approximately 20,000 Jews from the Vilna ghetto were brought to Estonia — in four transports — during the months of August — September 1943. About 2,800 Jews from the Kovno ghetto were transported there at the end of October 1944, and 500 women from Bistritz (?) in Transsylvania arrived in July 1944. Only few hundred of all these survived the war.

GENERAL GIRAUD AND THE JEWS — by André Kaspi

Dr. A. Kaspi describes General Giraud's attitude to the Jews in Algiers from January to July 1943. The General and his regime, which was established under the auspices of the Allied Armies following their invasion of North-Africa, were in no hurry to cancel the discriminating legislation introduced by the Petain government. Actually, the author proves that Giraud and his minions tried to preserve the restrictions inflicted upon the Jewish community, at least partly. The change of this policy was forced by external pressure, Jewish and Gentile World Opinion and the American Press.

BOOK REVIEWS

Dr. Isaiah Yelinek brings a detailed bibliography from the study of the Holocaust in Slovakia.

I. Gutman reviews two documentaries, dealing with the Warsaw ghetto, which were published recently: **Rabbi Huberland** — Kiddush Hashem; **Abraham Levin** — From the Notebook of the Teacher in "Yehudiah".